

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

УДК 94(37): [291.37+281.1]

Олена Чиркова (Київ)

ЛАБАРУМ КОСТЯНТИНА ВЕЛИКОГО: ІСТОРІЯ ВИНИКНЕННЯ І РОЛЬ СИМВОЛІКИ В УТВЕРДЖЕННІ ХРИСТІЯНСТВА

IV століття в історії християнства було часом важливих, для долі цієї релігії, подій, їх значення можна порівняти, мабуть, лише зі Святим Письмом. У цей час відбувається поширення християнства по всьому римському світу та за його межами, християнізація усіх сфер суспільного життя. До початку IV ст. християнізація носила переважно спонтанний характер. Вона проходила в умовах нелегального або напівлегального статусу християнської релігії в Римській державі, де панувало язичництво.

У даному дослідженні основну джерельну базу складають твори давніх римських істориків, сучасників тієї епохи: Євсевія Памфіла, Лактанція, Ермія Созомена, Сократа Схоластика, а також дослідження російських та зарубіжних знавців античності та візантології: О.А. Васильєва, М.М. Казакова, К. Кріста, А. Голдсуорті. Також використані дані робіт, що торкаються християнської символіки (О.П. Голубцова, А.Е. Негіна, І. Смирнової, архим. Христофор).

Вивчення процесу християнізації Римської імперії являє собою великий науковий інтерес і є надзвичайно важливим для розуміння особливостей історичного переходу людства від античності до середньовіччя і для визначення впливу християнізації на подальшу долю Європи.

Одним із аспектів цього процесу можна вважати вплив релігійної символіки на поширення віри та у спасительну роль християнства. Давні християнські символічні зображення відносяться до часів катакомбної Церкви та перших гонінь. Тоді символіка застосовувалась, у перше чергу, як криптограма, тайнопис, щоб одновірці могли впізнати одне одного у ворожому релігійному середовищі. Основними символами стали христогорами, зокрема лабарум Кос-

тянтина Великого.

Хрест – самий відомий знак в історії людства. Вже понад дві тисячі років він є всесвітнім символом християнства. Хоча з'явився цей знак значно раніше. У сиву давнину хрест став сакральним символом. З ним були пов'язані різноманітні обряди, міфи, легенди, забобони, ритуали. Він входив складовою частиною в орнаменти, ставав основою при будівництві житла та храмів, карбувався на монетах.

Перша згадка про лабарум міститься у творі Лактанція. Згідно з цим автором, образ лабарума з'явився імператору Костянтину (306-337 рр.) перед битвою біля Мульвійського мосту 28 жовтня 312 року. Ця битва була одним з вирішальних кроків у боротьбі за владу на території західної імперії, яка точилась між імператорами Максенцієм (306-312 рр.) та Костянтином. До того ж, слід відмітити й той факт, що самі римляни були невдоволені тиранічним правлінням Максенція.

Навесні 312 року, заручившись підтримкою імператора Ліцинія (308-324 рр.), Костянтин на чолі приблизно 40 000 чоловік, які складали елітні формування, що були перевірені у битвах в Галії та посилені крупними британськими та германськими з'єднаннями, перейшов через Альпи. На шляху до Рима були розгромлені військові сили Турина, Мілана, Верони. Після цього міста Модена та Аквілея просто відчинили перед Костянтином ворота і галльське військо безперешкодно посунуло на південь і досягло Риму [1].

Місцем для вирішальної битви стала долина біля Мульвійського мосту у 3 км від Риму. Сили противників оцінюються порізними, у Костянтина налічують 40-50 тисяч, у Максенція – 75-120 тисяч. Римські війська, перейшовши на правий берег Тиб-

ру, зруйнували позад себе міст і відрізали собі шлях до відступу. Елітні кавалерійські формування під особистим командуванням Костянтина розбили кінноту противника, яка першою побігла з поля битви. Захопивши ініціативу, галльське військо не залишило римлянам жодного шансу на успіх. У паніці вони почали тікати, що зрештою і стало основною причиною загибелі Максенція у водах річки Тибр.

Своє істинне значення битва набула лише в ретроспективному огляді епохи Костянтина в цілому. В рамках цього огляду вона стала основою одноосібної влади. Події, що відбувалися напередодні битви та їх підтвердження в ході історії, були інтерпретовані як визначальний поворот у релігійній позиції та релігійній політиці.

Лактанцій зазначає: «І було Костянтину одкровення (*commonitus est*) у сні, що йому належить зобразити на щитах небесний знак Бога, й лише тоді вступити у битву. Він виконав все як було наказано, зобразивши на щитах (символ) Христа літерою, зігненою зверху з перетином літери Х» [2]. У цьому творі немає жодного слова про небесне видіння.

Сократ Схоластик дотримується дещо іншої точки зору. За його свідченнями перед битвою Костянтин побачив у небі дивне явище – стовп світла з написом «*In hoc signo vinces*». Імператор не вірячи своїм очам, запитав про це присутніх, які підтвердили, що також бачили це знамення [3]. Проте давній історик підтверджує відомості про появу у сні Христа та наказ зробити небесний знак, як символ захисту та перемоги.

Сучасник та «панегірист» Костянтина Великого Євсевій Кесарійський (Памфіл) двічі розповідає про його перемогу над Максенцієм. У більш ранньому творі «Церковна історія» він зазначає, що Костянтин «призвав у молитві у союзники Бога небесного та Його Слово Спасителя Всіх, Ісуса Христа» [4]. На цьому факті наголошує у своєму дослідженні Олександр Васильєв, аналізуючи різні аспекти навернення Костянтина у християнську віру [5].

В іншому творі, написаному значно пізніше, Євсевій подає, зі слів самого імператора, розповідь видіння хресного знамення

на сонці: у найближчу ніч Христос, котрий з'явився Костянтину уві сні з хрестом, звелів зробити його копію і з таким знаменням виступити проти ворогів. Зранку імператор, розповів про своє сновидіння та наказав майстрам зробити на прапорі подібний символ, відомий під назвою «лабарум» [6].

Також про видіння хресного знамення перед битвою та слова янголів про перемогу, появу уві сні Костянтину самого Христа та наказом зробити особливий знак, розповідає у своєму творі Созомен [7]. Він також згадує, що після пам'ятної ночі імператор запросив до себе християнських священників, які назвали це знамення символом перемоги над пеклом, коли Христос прийшов до людей, був розп'ятий, помер та воскрес на третій день.

М.М. Казаков у своїй статті ««Навернення» Костянтина та Міланський едикт», беручи за основу давні джерела та дослідження зарубіжних науковців ХХ ст., піддає сумніву істинність видіння Костянтина перед битвою і приписує це звичайним снам чи галюцинаціям [8]. На думку цього дослідника легенда про видіння, знак та допомогу Христа у битві на Мульвійському мосту була розроблена з огляду на активні взаємовідносини Костянтина з християнською Церквою.

О.П. Голубцов також розглядає проблему причин «навернення» Костянтина у християнську релігію, відзначаючи політичні та внутрішні чинники такого кроку. Щоправда, остаточних висновків він не робить, але подає точку зору на цей факт різних дослідників ХІХ – початку ХХ ст., переважно закордонних.

З точки зору військової символіки можна подати й таку версію: війська обох імператорів мали практично однакового вигляду військові інсигнії. Костянтин замінив символ Юпітера (можливо Аполлона) у вигляді орла на хризмон. Завдяки цьому легіонери не тільки отримали «захист Христа», але й можливість відрізнити своїх від чужих. Римська військова атрибутика з'являється у вигляді штандартів та знаків легіонів, що є символом приналежності до того чи іншого військового формування [9].

Ще Гай Марій (157-86 рр. до н.е.) здійснив уніфікацію військової символіки, що

відповідало появі професійної армії. В минулому у кожного легіону було п'ять видів знаків – з орлом, биком, конем, вовком або кабаном. Римський консул Гай Марій ввів для всіх легіонів однаковий тип значків – древо, прикрашене срібним орлом [10].

У цьому аспекті слід згадати й так званий «культ цезаря». За свідченнями О. Лебедева, «почався цей культ цезарів з Августа і продовжив своє існування на весь час язичницької Римської імперії. Стали обожнювати не лише померлих імператорів, але й навіть живих. Цей культ у деякому відношенні став на чолі римської релігії. Він був для всіх примусовим» [11].

Розвиток цього обожнення знаходимо й у М. Драгоманова. У відповідності до реформ Диоклетіана визначається становище особи глави держави. Титул імператора поступово втрачає колишні військові характер та значення (після закінчення епохи «військових імператорів») і приймає загальний характер. Фамільне ім'я Цезар стає називним; як вища влада на землі, римські владики стали називатись господами, *Dominus et Caesar*, їм, як представникам правди богів на землі, надані епітети святості та божества [12].

За системою Диоклетіана верховна влада мала стати незалежною та необмеженою, на відміну від попередніх часів, коли правителі спирались на військо й залежали від нього. Кроки у цьому напрямку були здійснені, проте за часів правління Костянтина I Великого особисті імператорські війська все ще відігравали значну роль. Проте, слід відзначити, що військова символіка поступово зрощується з християнською. Хризмон стає офіційним символом імператора та імператорських військ. Тих, хто носив лабарум, називали драконаріями або векзиліферами. Цей знак завжди супроводжував імператорські війська у битвах – як захист та натхнення до перемоги. Там, де виникала загроза поразки, з'являвся цей символ і піднімав бойовий дух солдатам. Созомен свідчить про той факт, що жоден воїн, що носив цей прапор, ніколи не був пораненим і ніколи не потрапляв у полон [13].

Лабарум – легендарний імператорський прапор Костянтина Великого. Спільної думки щодо його вигляду не існує й у різних

джерелах він описується так:

1. пурпуровий прапор з монограмою «З-Б» та написом «In hoc vince», що прикріплене до золотого списа;

2. традиційний вексилум римського легіону з зображенням золотого хризмона на полотні;

3. вексилум з наконечником хризмона замість орла.

В усіх варіантах обов'язковим є наявність монограми Христа.

Монограма, що складається з початкових літер Х («хі») та Р («ро»), отримала поширення, можливо починаючи з апостольських часів. Вірогідно хризма (хризмон) співвідноситься зі словами Апокаліпсиса про «печатку Бога Живого» [14] та «переможцеві... дам написане ймення нове» [15]. Давньою формою хризмограми є (мал. 1).

Мал. 1

Найбільш поширений варіант ускладнюється у раннекостантинівський час. За часів правління Костянтина II до монограми Христа додаються літери «альфа» й «омега», і вона набуває наступного вигляду (мал. 2) [16]. Це зображення відповідає словам «Я є Альфа та Омега, початок і кінець, говорить Господь, Котрий є, і був, і буде» [17].

Архімандрит Христофор у своїй праці зазначає, що монограма Христа це «...Його співбезпочатковість буття з Отцем. Його відношення до світу, як першоджерела всього та кінцевої мети будь-якого буття» [18].

Мал. 2

Назва «лабарум» в християнському середовищі поступово поширюється на будь-який прапор із зображенням хреста на полотнищі або розташованого зверху. Починаючи з 325 року цей знак присутній і на монетах включно до часів імператора Західної Римської імперії (узурпатора) Приска Аттала (409-410 рр.) та у подальшому в імператорів Візантії.

З першої половини IV ст. символічні форми християнських знаків починають поступатися місцем традиційному для нас зображенню хреста. З цього часу хрест перет-

ворюється на державний та військовий символ, що дає можливість християнам використовувати його відкрито у життєвому побуті, в церковному культурі та на державних реліквіях.

ЛІТЕРАТУРА

1. Лебедев А.П. Эпоха гонений на христиан и утверждения христианства в греко-римском мире при Константине Великом. – СПб., 1904. – С.342.
2. Фирмиан Луций Цецилий Лактанций. О смертях преследователей / Пер. с лат. яз., вступ. ст. и прим. В. М. Тюленева. – СПб.: Алетейя, 1998. – С.233-234.
3. Сократ Схоластик. Церковная история / Пер. СПбДА под ред. И.В. Кривушина. – М.: Росспэн, 1996. – С.5.
4. Евсевий Памфил. Церковная история. – М.: Издание Спасо-Преображенского Валаамского монастыря, 1993. – С.339.
5. Васильев А.А. История Византийской империи / Пер. с англ. А.Г. Грушевой. У 2-х т. – Т. 1: Время до крестовых походов (до 1081 г.). – СПб., Алетейя, 1998. – С.86-87.
6. Евсевий Памфил. Жизнь блаженного василевса Константина / Пер. СПбДА под ред. А.А. Калинина. («Византийская серия»). – М.: Labarum, 1998. – С.231.
7. Эрмий Созомен Саламанский. Церковная история. – СПб., 1851. – С.22-26.
8. Казаков М.М. «Обращение» Константина I и

миланский эдикт // Вопросы истории (Москва). – 2002. – № 9. – С.130.

9. Негин А.Е. Христианская символика в римской армии IV века // Проблемы антиковедения и медиэвистики. Вып. 2.: К 30-летию кафедры истории Древнего мира и Средних веков Нижегородского государственного университета им. Н.И. Лобачевского. – Н.-Новгород, 2006. – С.145.

10. Голдсуорти А. Во имя Рима: Люди, которые создали империю. – М.: АСТ: АСТ МОСКВА: Транзит-книга, 2006. – С.152.

11. Лебедев А.П. Эпоха гонений на христиан и утверждения христианства в греко-римском мире при Константине Великом. – СПб., 1904. – С.16-17.

12. Драгоманов М. Государственные реформы Диоклетиана и Константина Великого. – Б.м., б.г. – С.6.

13. Эрмий Созомен Саламанский. Церковная история. – СПб., 1851. – С.25-26.

14. Біблія або Книга Святого Письма Старого й Нового Заповіту. – К., 1980. – С.283.

15. Там само. – С.280.

16. Смирнова И. Тайная история креста. Все о древнем мистическом символе человечества. – М.: «ЭКМО», 2006. – С.166-167.

17. Біблія або Книга Святого Письма Старого й Нового Заповіту. – К., 1980. – С.278.

18. Христофор, архимандрит. Древнехристианская иконография как выражение древнецерковного миросозерцания. – СПб., 1886. – С.60.

Олена Чиркова Лабарум Костянтина Великого: історія виникнення і роль символіки в утвердженні християнства

Стаття присвячена визначенню ролі християнської символіки у загальному процесі християнізації Римської імперії на рубежі III – IV століть. Розглядаються проблеми виникнення релігійної символіки, її об'єднання з військовою та, в результаті, перетворення – на державну.

Ключові слова: лабарум, христорогма, християнізація, символ, хрест, Костянтин Великий.

Елена Чиркова Лабарум Константина Великого: история возникновения и роль символики в утверждении христианства

Статья посвящена определению роли христианской символики в общем процессе христианизации Римской империи на рубеже III – IV веков. Рассматриваются проблемы возникновения религиозной символики, ее объединения с военной и, в результате, превращения – в государственную.

Ключевые слова: лабарум, христорограмма, христианизация, символ, крест, Константин Великий

Olena Chyrkova Labarum Constantine the Great: History origin and role of symbolism in the affirmation of Christianity

This article is dedicated to defining the role of Christian symbolism in the overall process of Christianization of the Roman Empire at the turn of the III-IV centuries. The problems of religious symbols, its association with the military, and as a result, the transformation – in the state.

Keywords: labarum, christogramma, Christianity, symbol, cross, Constantine the Great

Рецензенти:

Гребенников Ю.С., к.і.н., доцент

Тригуб О.П., к.і.н., доцент

Надійшла до редакції 10.11.2009 р.